

УДК 323.39

М.В. МОРАРЬ

ПАРТІЙНЕ ЛІДЕРСТВО У ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ СУСПІЛЬСТВАХ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**Морарь Микола Васильович** – докторант кафедри політології філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук, доцент

Досліджується роль партійного лідерства у трансформаційних суспільствах, дається порівняльний аналіз функцій, які виконують партійні лідери в політичних системах, що перебувають у процесі трансформації, демократизації та модернізації.

Ключові слова: партія, партійне лідерство, політичні процеси, трансформація, демократизація, модернізація.

Исследуется роль партийного лидерства в трансформационных обществах, дается сравнительный анализ функций, которые выполняют партийные лидеры в политических системах, находящихся в процессе трансформации, демократизации и модернизации.

Ключевые слова: партия, партийное лидерство, политические процессы, трансформация, демократизация, модернизация.

We investigate the role of party leadership in transformational societies. A comparative analysis of the functions performed by party leaders in the political systems in the process of transformation, democratization and modernization are gives.

Keywords: party, party leadership, political processes, transformation, democratization, modernization.

© М.В. Морарь, 2012

Сучасний період світового розвитку характеризується фундаментальними змінами. Сьогодні не можна, фактично, знайти жодної країни в світі, яка б не переживала перетворення певної форми, перехід останньої в якусь нову форму з якісно новим змістом. Ці процеси відбуваються і у трансформаційних суспільствах, у тому числі і в Україні. Особливе місце в них належить партійним лідерам. Вони відіграють основну роль у розробці альтернативних програм та стратегічних проектів формування і розвитку суспільства та держави. Перед ними в першу чергу постає завдання знайти відповіді на питання про те, яким вони бачать вихід із суспільної кризи. Йдеться, насамперед, про роль партійного лідера, який зумів би запропонувати і здійснити програму успішного розвитку країни.

Актуальність дослідження обумовлена і тим, що трансформації, які розпочались у Центральній і Південно-Східній Європі наприкінці 1990-х років, не завершилися і досьогодні, - це новий матеріал для дослідження в галузі політології та партіології. Крім того, політичні процеси у трансформаційних суспільствах відбуваються динамічно, що є характерною ознакою таких суспільств. Відтак, потребує глибинного дослідження роль партійних лідерів як особистостей і їх участі в формуванні органів державної влади, проведення реформ, організації виборів, забезпечення функціонування нових для суспільства демократичних інституцій, реалізації цивілізованого формату політичних взаємовідносин. Це має не тільки науково-теоретичне, але й яскраво виражене практичне значення.

Вітчизняна наука з перших років незалежності України приділяє велику увагу вивченню політичних партій та її лідерів. Певний внесок у розробку досліджуваної нами проблеми зробили сучасні вчені: В. Литвин, М. Обушний, М. Примуш, Ф. Рудич, В. Горбатенко, В. Кремень, М. Головатий та інші.

Важливе значення для розуміння ролі партійних лідерів у трансформації суспільних відносин мають дослідження взаємозалежності виборчої та партійної системи. У цьому напрямі можна відзначити дослідження О. Вишняка та І. Шевеля, Ю.Якименко, О. Литвиненка, І. Кресіної та Є. Перегуди, В. Фесенко та ін.

Упродовж 2009-2011 років інститут партійного лідерства перебував у полі зору окремих дослідників – Л. Адашис, Л. Гонюкової, В. Кафарського, І.Цікула, Ю. Тищенко, Є. Іпатова, В. Павловського та інших.

Таким чином, діяльність партійних лідерів, в тому числі у трансформаційних суспільств, є одним з основних напрямів наукових досліджень. У цілому, високо оцінюючи внесок вітчизняних науковців у досліджувану проблему, ми вважаємо, що у загальнотеоретичному і практичному плані питання про місце та роль партійних лідерів у політичних процесах трансформаційних суспільств є малодослідженим. В Україні поки що відсутні певні узагальнюючі праці і статті в означеному контексті. Хоча матеріалу для пильного їх вивчення і створення цілісних теорій вже накопичено багато.

Метою даної статті є намагання систематизувати і узагальнити роль партійного лідерства у трансформаційних суспільствах, а також виділити їхні основні функції у політичних системах країн, що перебувають у процесах трансформації, демократизації та модернізації.

Для кращого розуміння ролі, місця і значення партійних лідерів у політичних процесах суспільств, які стали на демократичний шлях розвитку, доцільно, на наш погляд, розпочати із визначення сутності трансформаційного суспільства.

Відзначимо, що в науковій літературі поняття «трансформація» ввели політологи для харак-

теристики тих змін, які відбуваються в країнах з перехідними політичними системами. Цей термін надзвичайно багатозначний і характеризується як складний за змістом та структурою. Політична наука поки що не має єдиних підходів до визначення цього феномена.

Сучасна дискусія про зміст і механізми трансформації суспільств ведеться у рамках численних наукових форумів. Вагомий внесок у розуміння сутності та механізмів суспільної трансформації вносять теорія трансформаційної структури Т.І.Заславської, концепція залежного пострадянського розвитку Д.Старка і Л.Брюста, теорія хаотичного капіталізму Д.Лейна, діяльнісно-структурна парадигма класотворення О.Д.Куценко [1, с. 82-83]. Ці концепції визначають поле дослідження процесів у трансформаційних суспільствах, визначаючи базові компоненти теоретичного й емпіричного аналізу.

Аналіз зарубіжної наукової літератури, присвяченої трансформаційним суспільствам, свідчить про особливу увагу до цієї проблематики вчених: Г.Алмонд, С. Гантінгтон, А. Пшеворський, З. Бжезінський та інші. Дослідники висувають на перший план і підкреслюють значення різних основних аспектів трансформації.

Узагальнюючи, можна відзначити, що більшість теоретиків схиляються до думки, що процес трансформації є процесом змін в усіх основних компонентах, тобто переходу від одного суспільства до іншого. Водночас зарубіжні політологи не мають єдиних підходів до визначення та змісту поняття «трансформація». Неоднозначні підходи до визначення сутності трансформаційного суспільства притаманні й вітчизняним ученим. Наприклад, український соціолог С. Катаєв вважає, що «трансформація» є сучаснішим терміном, ніж «модернізація», оскільки він «визначає такий стан суспільства, коли відбуваються і позитивні, і негативні процеси». Спорідненість модернізації та системної трансформації полягає насамперед у наближенні їхньої методології [2, с.47-48]. На думку політолога О. Ткача, соціолог ототожнює поняття «модернізація» з політичною трансформацією [3, с.230].

Більшість провідних учених-політологів, які представляють різні підходи щодо пояснення суспільної трансформації, віддають перевагу ідеї свідомої діяльності людини, «вбудованої» в структурні обмеження, що обумовлює процес трансформаційних змін у суспільстві та державі й постає важливим компонентом трансформаційного механізму суспільства.

На погляд В. Пугача, трансформаційне суспільство є особливим типом суспільства, з притаманними для нього власною логікою, закономірностями функціонування та наявністю специфічних рис. Таке суспільство вирізняється докорінною зміною основ соціально-економічного та політичного життя, засвоєнням нових політичних цінностей і норм [4, с. 30].

На думку В. Горбатенка, трансформація це – історично обумовлений процес подолання суспільних, політичних і структурних суперечностей і

проблем певної системи шляхом її виходу за рамки власної соціальної організації, що передбачає кардинальну зміну напрямів її розвитку, способу мислення на рівні всього суспільства, характеру діяльності його суб'єктів [5, с. 11].

Наведене визначення, на нашу думку, має досить зальний характер і його можна конкретизувати у такий спосіб. Трансформація – це радикальне оновлення політичних, економічних, культурних структур, переходів від старих форм, що вичерпали свій духовний і соціально-економічний потенціал до нових форм, зокрема нового режиму, систем, які покликані ефективно виконувати свої функції.

Таким чином, однозначного визначення сутності трансформаційного суспільства не існує. Ми погоджуємося з думкою ряду політологів, що трансформація – це процес зміни форми, виду, характеру суспільства. Трансформації властива тотальність, тобто постійно змінюються її правила, норми, механізми. Засади суспільства іманентно трансформаційні, тому не існує універсальних, незмінних методів трансформації. Для концептуалізації поняття «трансформація суспільства» треба враховувати такі принципи, як тотальність трансформації, полівекторність розвитку, ситуативність і мозаїчність соціальної структури та суспільних норм, політичну та економічну віртуальність, моменти сталого розвитку. Досвід багатьох держав світу свідчить про те, що найпомітніший вплив на розгортання політичного процесу і формування владних відносин у трансформаційних суспільствах справляють партійні лідери. Саме в партійному середовищі народжуються нові ідеї, програми розвитку суспільства. Партії та їх лідери стали головним організаційним механізмом сучасної політики. Вони є важливою ланкою між державою і громадським суспільством, між урядовими структурами й групами інтересів. В плані нашого дослідження важливо підкреслити, що роль і функції, які виконують партійні лідери в політичних системах, що перебувають у процесі трансформації, модернізації та демократизації, є різними. Різні країни світу мають різний характер та рівень динамічності, а також спрямованість політичних процесів. Ця думка пов'язана насамперед із політичними трансформаційними процесами минулого десятиліття. Як відомо, з початку 90-х років в усьому світі спостерігається процес змін у політичних системах. Розвал реально існуючого соціалізму спричинився до прийняття історичних рішень в ідеологічному змаганні між ідеями соціалізму та демократії. Після 1989 р. ідеї демократичної сподоби, ринкової економіки, соціальної справедливості, самовизнання та мирне співіснування почали користуватися успіхом в усьому світі. В цьому контексті, слід відзначити, що ознакою і символом політичної трансформації можна вважати еволюцію політичних партій і становлення партійних систем. Подальший процес пов'язаний з діяльністю партійних лідерів. В усіх цих регіонах були створені нові політичні партії, з'явилися і нові лідери, які взяли на себе відповідальність за поглиблення політичного розвитку [6, с.8].

Однак вихідне становище у різних країнах різ-

не. Країни на території колишнього Радянського Союзу, Центральної, Східної та Південно-Східної Європи зустрілися з цілком новою ситуацією. Перетворення зруйнованого соціалізму та система демократії, ринкової соціально орієнтованої економіки – цьому процесові не було і досі немає аналогів. Варто підкреслити, що йдеться про зміну системи, а не лише про програму реформ. Подібна зміна системи отримала назву «соціальної трансформації». Трансформація, як слушно відзначає М. Обушний, означає масштабну перебудову, перетворення та зміну ідей, цінностей, структур і знаряддя влади [7, с. 52].

Друга група держав, як справедливо відзначають дослідники, перебуває у становищі, що характеризується поняттями «модернізація» та «демократизація». Модернізація охоплює ті процеси, які означають прискорені зміни всередині суспільства. Основою цього процесу є поступ суспільства вже «оснащеного» базовими демократичними елементами. Під демократизацією в цьому плані розуміється не програма формування суспільства, а ідея формування відповідної демократичної політичної системи. До цієї групи можна зарахувати країни Латинської Америки, кілька азійських держав та країн Близького Сходу, а також деякі країни Африканського континенту [8, с. 233-234].

У контексті викладеного виникає питання: яка роль і місце партійних лідерів у політичних системах, що перебувають у процесі трансформації, модернізації та демократизації. Або, використовуючи слова Йозефа Тезінга, які завдання повинні виконувати політичні партії та лідери у системах, у котрих самі демократичні структури існують поки що лише частково [9, с. 45]. Ці та інші питання перебувають сьогодні в центрі уваги дослідників. Партійний лідер, на нашу думку, являє собою керівника політичної партії, який репрезентує партію в політичних процесах, політичних відносинах та в політичній свідомості громадян і відповідає певним критеріям, серед яких найважливіші такі: здатність управляти висуненням та вирішенням партійною силою своїх стратегічних планів, спрямованих на досягнення поставленої мети, тобто отримання посад в органах державної влади та реалізація власних ідеологічних настанов на практиці; вміння розробляти і забезпечувати виконання власної програми дій всередині партії, висувати своїх ставлеників на ключові посади; наявність значних інтелектуальних, організаційних здібностей, комунікабельність, цілеспрямованість, енергійність, відповідальність за прийняті й реалізовані партією рішення. Відзначимо також, що особливого значення перелічені характеристики партійного лідера набувають в умовах трансформаційного суспільства, коли відповідні «правила гри» у внутрішньо- та міжпартійному житті ще не є остаточно ustalеними, а тому можуть бути з відносною легкістю змінені. Вміння відповідати на динамічну зміну політичних, соціальних, економічних та культурних процесів – одна із ключових характеристик представника партійного лідерства в країнах перехідного типу.

Політичний процес є одним із процесів у сус-

пільстві, які забезпечує формування нової політики та залучення відповідних політичних ресурсів для цієї мети. На переконання вітчизняних науковців, зокрема В.Андрущенка, В.Воронкової та В.Кременя, політичний процес являє собою систему різних типів діяльності суб'єктів, які залучені до політичних відносин. Політичний процес охоплює всі стадії історичного становлення та практичного функціонування політичної системи і спрямовані на досягнення політичних цілей [10, с. 135].

Також політичний процес відображає декілька важливих форм волевиявлення громадян. До цих форм відносяться різноманітні способи презентації рядовими учасниками політичного процесу своїх інтересів у різноманітних проявах, серед яких важливе місце займає участь у політичних партіях та просунення по партійній ієрархії, кар'єрній драбині, аж до партійного лідерства.

Серед найважливіших функцій партійних лідерів у трансформаційних суспільствах можна віднести наступні:

1. Ідеологічна – полягає в розробленні ідейно-політичної доктрини чи ідейно-теоретичної концепції партії, яка є сукупністю взаємопов'язаних і систематизованих принципів, ідеалів, цінностей, цілей, намірів, які лежали в основі діяльності партії і які вона відстоює в суспільному середовищі. У своєму розгорнутому вигляді ідеологічна функція містить аналіз стану суспільства в цілому. Неодмінними її елементами є визначення перспективних орієнтирів трансформації, а також виклад системи накреслених і визначених до реалізації заходів у політичному, економічному, соціальному, культурному житті суспільства, його зовнішньополітичної доктрини та інших суспільних проблем, а також шляхів і засобів їх досягнення. Варто підкреслити, що процес трансформації суспільства характеризується протиріччям між ustalеними традиційними цінностями народу, його культурою і тими ліберальними цінностями, яких вимагає сьогодення. Розпад традиційної спільноти, поява в ній угруповань населення із протилежним способом мислення і життя ведуть до розколу світоглядної основи спільноти. Тому ідеологія повинна відповідати життєвим реаліям і, головне, збігатися з інтересами широких верств населення. Бо, як кажуть на Близькому Сході, тисячу нових храмів не гарантують й на сантиметр наближення людини до Бога.

2. Функція політичної соціалізації і мобілізації мас, в ході якої залучаються якомога більше прибічників і симпатиків, що співчують, актуалізуючи в них бажання до активної політичної діяльності під партійними гаслами конкретної партії. Таким чином, партійні лідери забезпечують своєрідний зв'язок широких верств населення з державними інституціями, інституціалізацію політичної участі громадян, замінюють стихійні форми їхньої суспільно-політичної активності формами формалізованими, упорядкованими, які підлягають контролю з боку партійного активу та лідерів партій. Політичні партії та їх лідери мають служити знаряддям мобілізації людей на подолання кри-

зи, на підтримку чи забезпечення існуючого режиму.

3. Розбудова громадянських структур та вплив на формування громадської думки.

4. Функція артикуляції та інтеграції соціальних інтересів – поєднання інтересів різних груп, згладити протиріччя і створення на цій основі певного синтезу чи суспільного компромісу.

5. Участь у формуванні та діяльності державних органів влади та органів місцевого самоврядування.

6. Підготовка та рекрутування політичних кадрів для різних рівнів державної діяльності.

7. Розширення контактів з різними політичними силами і соціальної бази для здійснення владного статусу.

8. Моделювання державної діяльності своїх політичних опонентів, критика їхнього політичного курсу, розробка стратегії і тактики передвиборчої боротьби та ін.

Слід відзначити, що функції, які виконують партійні лідери в політичних системах, що перебувають у процесі демократизації та модернізації, багато в чому переплітаються, а в чомусь і збігаються. Найважливіші серед них: забезпечення соціальної активності і демократичної участі громадян; сприяння здійсненню громадянами політичних прав; реалізація зв'язку між суспільством і державою, тобто посередницька функція; формування громадської думки, відповідно до намічених цілей і завдань; підбір і розстановка кадрів відповідно до цілей і завдань демократизації та модернізації; організація подій в країні, а не слідкування «за течією» політичного життя, пристосування до «стихії» та ін.

Водночас модернізаційний потенціал політичних партій визначає деякі специфічні функції партійних лідерів. Найважливішою серед них є функція структурізації політичного життя, без якої, як зауважив французький учений Ж. Денкен, останнє «нагадувало б суцільне звалище, де кожен актор воював би тільки за себе і представляв би тільки себе». Важливе значення має також функція соціальної і політичної інтеграції, завдяки якій партійні лідери виконують, з одного боку, роль посередників, єдиної ланки між громадянами і владою, а з іншого – сприяють спілкуванню між собою представників різних верств населення. Якщо на Заході в розвинених суспільствах партії та лідери переважно виконують роль виборчих машин, то в суспільствах із незавершеною модернізацією вони здатні виконувати ще й роль синтезаторів щодо взаємореалізації завдань громадянського суспільства і політичної сфери. Також дуже важлива ідеологічна функція, як справедливо визначають дослідники, процес кристалізації політичних ідеологій [11, с. 29].

Модернізаторські ідеології можуть виконувати як стабілізаційні функції, так і мобілізаційні. Основне її завдання – ціннісне наповнення і виправлення головних напрямів модернізації певного суспільства, консолідація інтересів усіх соціальних груп та політичних сил, забезпечення еволюційного розвитку суспільства. Вона повинна мати загаль-

нонаціональний характер бути здатною до саморегуляції.

Таким чином, вищенаведена спроба порівняльного аналізу функцій партійних лідерів політичних систем, що перебувають у процесі трансформації, демократизації та модернізації засвідчує про те, що вони є різними, але багато в чому і переплітаються. У трансформаційних суспільствах політичні процеси особливо динамічні. Водночас не всі трансформаційні суспільства характеризуються демократичністю та активним партієтворенням. Низка пострадянських держав упевнено зайняли не зовсім демократичний шлях розвитку і процес впливу незалежних партійних лідерів на політичні процеси різко обмежені. Наприклад, колишні радянські республіки Середньої Азії та Закавказзя. Як визначає В. Якушик: «Азійський, або східний тип розвитку характеризується етатизмом – одержавленням, традиціями, відсутністю свободи особистості, автократичним (самодержавницьким) характером влади та широким використанням нею неправових форм управління» [12, с. 85].

У політичній сфері в центральноазійських країнах проглядається своєрідна тенденція встановлення жорстких режимів, які очолюють харизматичні лідери. «У нашій республіці, – відзначив президент Узбекистану Іслам Карімов, – можуть бути або демократія, або порядок. Я вибрав порядок». Головна заповідь президента: «На Сході влада не ділять» [13, с. 45].

Відзначимо, що нині, у 2011 році, зберігається загроза згорання демократичних традицій партієтворення і в Україні. Тут вона має свої особливості – корупційність внутрішньопартійного життя, непрозорість висунення лідерів, декларативність і неефективність процедур «праймеріз».

У сталих демократіях Заходу упродовж багатьох десятиліть були вироблені ряд принципів участі партійних керівників у політичному процесі. Аналіз відповідних положень політичної думки дозволив стверджувати, що такими принципами можуть вважатися наступні: політичної та ідеологічної багатоманітності, конкурентності, толерантності, а також системності. Відповідь на запитання, чи дотримуються ці засади в повній мірі у трансформаційних суспільствах, є скоріш за все негативною.

Отже, ключовим явищем, яке визначає місце і роль партійних лідерів у політичних процесах трансформаційних суспільств є динаміка. Там, де в суспільстві відбуваються політичні трансформації, реалізуються конституційні зміни, проводяться радикальні реформи органів державної влади, відповідним чином динамізується і роль партійних лідерів. Таким чином, партії у трансформаційних суспільствах – це головний організаційний механізм сучасної масової політики, двигуном державного і суспільного життя, їх еволюцію можна розгадати в межах політичної модернізації, руйніною силою якої вони і стали.

Роль, місце і значення партійних лідерів у політичних процесах трансформаційних суспільств визначається впливом, який здійснюється на формування політичної волі та громадської думки,

визначення суспільних і державних цілей, вираження інтересів соціальних груп, мобілізації і політичної соціалізації виборців, формування національної еліти і поповнення політичного корпусу, організації процесів державного управління.

Участь у формуванні політичної волі – це головне завдання партійних лідерів. Ті, хто прагне досягти впливу на формування політичної волі, як справедливо відзначає Й. Тезінг, повинні мати те, що хочуть запропонувати. Саме тому важливі політичні програми партій. Вони мають представити концепції та знаряддя, за допомогою яких партії хочуть здійснити на практиці свій політичний вплив. Ті, хто здійснює політичну владу, потребують орієнтирів для того, щоб через реалізацію влади перетворити її на соціальну та політичну дійсність [14, с. 35].

Інша функція, що її виконують партійні лідери в трансформаційних суспільствах, – це вплив на формування громадської думки. Ця функція впливає з того, що «політичне поле одночасно є інформаційним, оскільки воно реалізується в постійних інформаційних потоках, які виступають одне з одним в ті чи інші відносини» [15, с. 420]. Інститут громадської думки, як справедливо відзначає М. Головатий, обов'язковим і постійним фактором моделювання, організації діяльності всіх елементів і структур політичної системи суспільства, соціальних інститутів, органів влади тощо [16, с. 140]. Громадська думка має також велике значення для процесу підготовки і прийняття загальнодержав-

них рішень, законодавчих, нормативних актів, урядових рішень, сприяє демократизації суспільного життя, ширшому залученню громадян до суспільно-політичної діяльності.

Однією з основних функцій, яка визначає роль партійних лідерів як особистостей у політичних процесах трансформаційних суспільств, є їхня участь в організації та проведенні виборів. В сучасній виборчій кампанії партійний лідер виконує одночасно роль організатора і головного героя. Обидві ролі можна розглядати як випробування здатності керувати державою у майбутньому.

Підсумовуючи, відзначимо, що партії – це головний організаційний механізм сучасної масової політики, двигуном державного і суспільного життя. Інститут партійного лідерства у політичному процесі характеризує певну сторону, механізм дії системи свідомості, культури у політичній сфері суспільного життя. Цей інститут забезпечує динаміку партієтворення, а воно в свою чергу сприяє відтворенню політичної системи, приходу до неї нових лідерів, ідей, організаційних структур. Чим активніше лідери партій різного ідеологічного і соціокультурного спектра беруть участь у політичних процесах, тим швидше і динамічніше формується громадянське суспільство, тим незворотніші демократичні зміни в ньому. Відповідним чином тим ближчий стає період, коли означена країна вже не належатиме до групи країн перехідного типу, а певнено увійде в коло високорозвинених демократій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабенко С. С. Соціокультурний потенціал трансформації общества / С. С. Бабенко // Методологія, теорія і практика соціологічного аналізу суспільства: збірник наукових праць. Харків, Вид-во Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 2001. – с. 82-87.
2. Катаев С. Л. Принципи концептуалізації поняття «трансформація суспільства» // Нова парадигма. – Вип. 29. – Запоріжжя, 2003. – с. 143-147.
3. Ткач О. І. Модернізація політичних систем країн Латинської Америки (політологічний аналіз): Монографія. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 312 с.
4. Пугач В. Г. Еволюція уявлень про бюрократію: історико-політологічний аналіз / В. Г. Пугач // Трибуна. – 2004. N 9-10. – с. 28-31.
5. Горбатенко В. П. Суспільні трансформації новітнього часу як політологічна проблема: геополітичні та національні параметри // Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій // В. Ф. Солдатенко (кер.) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – с. 9-54 с.
6. Політичні партії в демократичному суспільстві / В. Гофмейстер, Й. Тезінг. – К., 2001. – 126 с.
7. Обушний М. І., Примуш М. В., Шведа Ю. Р. Партологія: Навчальний посібник / За ред. М. І. Обушного. – К.: Арістей, 2006. – 432 с.
8. Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації. – К. 2008. – 416 с.
9. Тезінг Й. Трансформація, демократія та політичні партії – завдання та призначення партій // Політичні партії в демократичному суспільстві / В. Гофмейстер, Й. Тезінг. – К., 2001. – 126 с.
10. Кремень В. Г. Політологія / В. Г. Кремень, В. П. Андрущенко, В. Г. Воронкова. – К.: Альтерпрес, 2002. – 612 с.
11. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій // В. Ф. Солдатенко (кер.) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 536 с.
12. Якушик В. М. Государство переходного типа: (вопросы теории) – К.: Лыбидь, 1991. – 198 с.
13. Рудич Ф. М. Передумови становлення політичного класу в сучасній Україні // Політичний клас сучасної України: специфіка формування, тенденції розвитку / За заг. ред. Ф. М. Рудича. – К.: Парламентське вид-во, - 2010. – с. 39-67.
14. Тезінг Й. Трансформація, демократія та політичні партії – завдання та призначення партій // Політичні партії в демократичному суспільстві / В. Гофмейстер, Й. Тезінг. – К., 2001. – 126 с.
15. Почепцов Г. Г. Информационные войны. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2001. – 510 с.
16. Головатий М. Ф. Соціологія політики / М. Ф. Головатий – К.: МАУП, 2003. – 504 с.